

ENRIC VALOR I LA LITERATURITZACIÓ D'AITANA

Enric Balaguer Pascual

Universitat d'Alacant

1.

Cal, sovint, recordar coses bàsiques, com ara que el pa ve de la farina (de blat o de dacsa) o que un mot com paisatge ve de *país*. I a més el porta a les costelles: (*país*)atge. En parlar del mot, evoquem una entitat metafísica —que transcendeix la part física—, ni que siga de manera parcial. Si fem cas al *Breu tractat del paisatge*, d'Alain Roger (2000), convindrem que el paisatge és producte d'una elaboració artística de la terra. El pas a través del qual un tros de terra esdevé paisatge l'anomena *artialització*. I pot realitzar-se bé mitjançant la intervenció humana (construcció de jardins, per exemple), bé amb la creació artística (literària, pictòrica...).⁶ L'autor francès parla d'intervencions *in situ* o *in visu* per a cadascuna.

En aquest treball ens proposem parlar, doncs, d'un fet d'*artialització in visu* a través del qual un autor, Enric Valor —també Gabriel Miró i altres—, varen *literaturitzar* un tros de la terra: la serra d'Aitana.

Des de l'inici de l'obra del de Castalla hom copsa un interès determinant pel paisatge. El trobem en la seua obra rondallística i també en la seua obra filològica. Sobre aquesta darrera cal pensar, a tall d'exemple, que al segon volum de *Millorem el llenguatge* es dedica més d'una quarta part a comentar el lèxic de la muntanya, dels fenòmens meteorològics, de la flora, dels cicles del blat i del raïm, de la fruita, etc. La manera com l'autor comenta les designacions connectant-les amb els orígens etimològics i, sobretot, amb la morfologia de la terra valenciana i amb les èpoques de l'any, depassa la simple professionalitat i és a tocar de la curiositat passional. Comptat i debatut, l'autor dóna mostres de posseir un gran coneixement i, sens dubte, de ser també objecte d'interès evident, com aquells homes l'ofici dels quals els fa arribar a la seua ànima. Diu Rosa

---

⁶ He intentat explorar tot açò a propòsit de Josep Pla: «Josep Pla i els mites tel·lúrics» (BALAGUER: 2002).

Serrano a l'inici d'*Enric Valor, converses amb un senyor escriptor*, «el paisatge ha penetrat en l'interior d'Enric Valor i en la seua memòria, gràcies a una mirada minuciosa i enamorada» (SERRANO: 1995, 14). Dues realitats en sinèrgia: atenció i estima. Segons confessa al llibre entrevista de Rosa Serrano, que acabem d'esmentar, el goig pel paisatge es deu al seu pare:

En mi l'amor a la naturalesa ha competit sempre amb l'amor a la lectura. Mon pare em va ensenyar a admirar el paisatge. Me'l pintava tan poètic...! També em va influir en l'interés pels fenòmens meteorològics. A través de les observacions del meu pare vaig comprendre la bellesa i l'important que és estar enamorats de la casa on ens ha tocat viure (SERRANO: 1995, 43).

Enric Valor va experimentar la coneixença i l'estima per la terra a través d'un contacte continuat. Com a propietari, era al front de les collites, de les plantacions d'arbres; com a caçador, va recórrer els indrets més diversos del país; com a lector d'obres literàries, especialment de Gabriel Miró i Azorín; com a informant de toponímia a Joan Coromines (no és pot especular sobre l'origen dels noms sense un coneixement directe dels referents) i finalment com a escriptor que dibuixa els paisatges coneguts —els evoca o els projecta— als escenaris de les seues obres rondallístiques i novel·lesques.

El paisatge de les comarques meridionals ha comptat, en català, amb l'*artialització* de diverses parts del territori, al llarg del segle XX. El poeta alcoià Joan Valls, durant la postguerra, va poetitzar la serra de Mariola en *La cançó de Mariola*, el 1947. I Emili Rodríguez-Bernabeu, ja en els anys seixanta i setanta, ho va fer amb la platja, tot servint-se'n de les d'Alacant. Val a dir que el territori meridional manifesta una diversitat geogràfica consistent: altures muntanyoses a la vora del mar; de colp passem de ran de mar a unes elevacions com les de la Carrasqueta, de 900 metres, o la del Puig Campana, de 1.400, o Aitana, de 1.558 metres. A més hi ha el Montgó, el Maimó, el Cabeçó d'Or, el Montcabrer a la serra Mariola.

Quan el 1952 Valor publicà *Narracions de la Foia de Castalla*, Joan Fuster va celebrar l'aparició literària d'un paisatge valencià que no era el de l'Horta, on Blasco Ibáñez situa les seues obres. Un paisatge que era

muntanya, altura, duresa, dificultat d'accés, amb els corresponents accidents meteorològics. Cada lloc estableix una relació diferents entre els habitants i el medi, la geografia, l'economia i la meteorologia són factors condicionants. Llegia no fa massa una observació de George Steiner que em plau de reproduir:

No sóc home de mar, un afeccionat a la democràcia de les platges. La Muntanya efectua una ruda selecció. Quan més s'escala, menys gent s'hi troba (STEINER: 2011, 160).

Steiner fa, en aquest exemple, allò que em diem un *correlat objectiu* amb els espais físics. És l'expressió d'un pensament genèric, tanmateix encertat, i que ens pot servir per tal d'il·lustrar els efectes psicològics que comporten els espais. Hi ha tota una poètica, la de l'estudiós Gaston Bachelard que tracta de descodificar-los. Parlem, doncs, d'artialització, que sempre suposa una mirada peculiar —projectiva, sensitiva— que dona compte de la visió de l'escriptor o del pintor.

2.

Si exploràvem la relació entre els llocs i la plasmació literària ens trobaríem amb els efectes psicològics que produeixen. Un psicologisme que és molt present en la cultura catalana i castellana vuitcentista, però també ho és durant tot el segle XX, especialment en la primera meitat. Sense anar més lluny, un autor que especula contínuament entre els llocs i la mentalitat que se'n deriva és Josep Pla. Els llibres de Pla dels anys vint i trenta, des del *Viatge a Rússia*, tot passant per *Viatge a la Catalunya vella* o *Girona un llibre de records*, són casos il·lustres que busquen sondejar els efectes que el paisatge ha deixat en el seus habitants. En el darrer llibre esmentat, *Girona un llibre de records*, Pla comenta: «el paisatge adequava la gent que hi vivia, com la gent, en certa manera, creava el paisatge que m'havia envoltat des d'aquell moment. Entre una cosa i l'altra hi veia una permanent correspondència».⁷

Però aquesta idea és tan arrelada en la cultura de l'època que un Pere Coromines, pare de Joan Coromines, al seu llibre *Elogi del paisatge*

---

⁷ Vegeu «Josep Pla i els mites tel·lúrics» (BALAGUER: 2002).

català (1932) arriba a dir que «el poble català és un producte secular del nostre paisatge» i n'assaja una tipologia. Per exemple, el paisatge català no «talla amb una fulla d'acer —diu l'autor— la línia de l'ombra» com ocorre «cap a Migjorn en altres pobles que parlen també la nostra llengua» —en una clara al·lusió al País Valencià. Per a Coromines, si desaparegueren els catalans, els nous habitants acabarien essent novament com els catalans actuals, tal és l'acció afaïçonadora de la terra.

No és difícil rastrejar especulacions d'aquest binomi en altres països: podem esmentar el que un pensador com Nicolás Berdiaev (1978, 132-133) escrivia en *El espíritu de Dostoievski*, sobre l'escriptor rus:

Rusia es una inmensa llanura de infinitos horizontes. No hay en el rostro de esta tierra ningún contorno fuertemente delineado, no hay confin. [...] La geografía de la tierra rusa coincide con la geografía de su alma. [...] La llanura de la tierra, su expresión ilimitada, sus horizontes infinitos y la imprecisión de sus elementos simbolizan la llanura del alma rusa y su infinitud, son la expresión de una idéntica sumisión a una imprecisa corriente nacional. Todo eso encarna la naturaleza del hombre ruso.

Aquesta realitat geogràfica opera, a parer de Berdiaev, portant l'esperit rus, sensible a fluxos místics, cap a l'apocalipsi, envers un capteniment sense límits.

Podem ara posar molts altres exemples en l'àmbit de la pintura, més fàcil de copsar fins i tot. Ben mirat, l'exploració paisatgística ha estat present de manera ostentosa tant en pintors nostrats, com en els d'altres contrades, i seguint els corrents estètics més diversos. Fins i tot, Piet Mondrian, pintor d'adscripció a la pintura abstracta, presenta en els seus quadres un lligam innegable amb la seua Holanda natal. Tot i la *artialització* en un llenguatge abstracte, són identificables els senyals que representen el territori. En *Quaderns de l'alquimista*, Palau i Fabre (1997, 135) fa un comentari destacat: «a través d'un arbre —diu l'Alquimista— ell [Mondrian] lluita amb la naturalesa fins que la sotmet, fins que redueix aquell [arbre] a esquema» i conclou: «sembla que ens descriu, sense adonar-se'n, els murs de contenció i els canals del seu país».

Pel que fa a la pintura catalana, val a dir que el paisatgisme ha estat el gènere predilecte dels artistes, fins el punt que Francesc Fontbona

afirma, en *El paisatgisme a Catalunya* (1979, 7), que una història del paisatgisme català contemporani es confon amb una història de la pintura catalana contemporània

3.

Si anem a les obres d'Enric Valor, el paisatge és un fet important en totes, i no cal posar exemples, però quin dubte hi ha que es manifesta de manera puixant en les novel·les del cicle d'Aitana: *L'ambició d'Aleix* (1960) i *La idea de l'emigrant* (1982).⁸ Valor ha publicat la primera el 1960, però la duia escrita, o en esborrany, uns quants anys abans. Vicent Escrivà (1985, 6) data la seua escriptura entre 1950 i 1952; coincideix amb l'elaboració rondallística de Valor i n'és, en alguns aspectes, tributària. Talment ocorre amb *La idea de l'emigrant*, també elaborada, si més no en esquema, durant aquesta època.⁹ I és força interessant el comentari que feia l'autor en el llibre entrevista de Rosa Serrano (1995, 99-100), sobre com el projecte estètic va nàixer d'una reacció al corrent *lletgista* de la literatura del moment. En definitiva una expressió a to amb el sofriment, la sensació de destrucció que havia provocat la Segona Guerra Mundial. Valor explica l'efecte antagònic que li suscità aquesta mena d'expressions artístiques:

Jo estava molt influït per l'ambient de l'anterior entremig geogràfic i literari del sud valencià, commogut per Azorín i Gabriel Miró, no vaig tenir en compte allò que criticaven de *los primores de lo vulgar* i vaig pensar en una novel·la antil·legisme, és a dir, un poc mironiana —dic açò darrer amb tots els respectes (SERRANO: 1995, 100).

L'autor esmenta l'influx d'Azorín i Miró, dos autors clarament paisatgistes. Rotundament, cadascun a la seua manera, *esteticistes*. Tot i que és una paraula —ho reconec— que no m'agrada gens utilitzar.

---

⁸ Veg. Joaquim Espinós, «Natura i cultura a les novel·les d'Aitana d'Enric Valor» (1997, 104-112) i «La narrativa de Valor: *L'ambició d'Aleix*, *La idea de l'emigrant* i els relats curts» (2010, 98-113).

⁹ Veg. Vicent Escrivà (1987, 6).

La novel·la de la qual parla Valor és *L'ambició d'Aleix*. L'obra ens presenta un personatge, Aleix, de família benestant, orfe de pare que per tal de guarir-se d'una malaltia acudeix al mas de l'Arbre, al capdamunt de la serra d'Aitana. Allí viurà un idil·li amb Pauleta, que el durà a abandonar Lluïsa, la seua promesa de València. Finalment fugirà amb Pauleta, tot i que a Perpinyà rebrà un telegrama que li ennova de la mort del seu home. A l'obra, però, més que la trama el que té pes és l'evocació del paisatge de la Marina i, molt especialment, de la serra d'Aitana. Més enllà de la peripècia sentimental d'Aleix, la novel·la també dóna compte del món agrícola, del ramader, del mariner o d'altres realitats com ara les bandositats.

L'ambició d'Aleix ha sofert un periple singular que caldrà relatar. La primera edició va patir l'agressió de la censura, que obligà a suprimir el fet que el protagonista se n'anara amb Pauleta, una dona casada, ço és, que cometés un adulteri. Un episodi totalment fora de la història. Fuster escrivia en un dels seus aforismes de *Judicis Finals*: «Avui l'adulteri ja fa cursi». Parlem d'un llibre que es publica el 1960. Quan l'any 1982 Valor torna a publicar-la, ara sense l'efecte de la censura, Aleix i Pauleta, ara sí, culminen la seua relació sentimental i a la fi fugen junts per poder-la viure lliurement. Amb tot, aquesta novel·la sembla que ha creat no poques insatisfaccions a Enric Valor, en el terreny estricte de la creació literària. Posteriorment, l'any 1995, ha tornat a presentar-nos-la amb alguna modificació substancial. Si en les dues primeres versions Valor es val d'un narrador extern, omniscient, en aquesta darrera i definitiva li dóna la veu a Aleix. Amb aquesta estratègia el conflicte sentimental que el sacseja arriba al lector d'una manera més directa, més punyent. Valor utilitza el canvi, també, per a depurar la novel·la, per a deixar de costat elements digressius sobre qualsevol cosa, especialment les geogràfiques, i que, en algun moment, sembla que expliquen, com ho faria una guia turística, els llocs de la serra.

Si el mas de l'Arbre és el lloc on transcorre la major part de *L'ambició d'Aleix*, el de la Til·lera ho serà pel que fa a *La idea de l'emigrant*. Es tracta d'un indret de la serra Aitana on dos germans, Vicent i Bernat, treballen àrduament per sobreviure. Cronològicament ens trobem durant les primeres dècades del segle XX. Lluny del bucolis-

me que en alguns moments emergeix en *L'ambició d'Aleix*, el que trobem ací és una visió més ambivalent del contacte amb la terra; sobretot, apareix el fet de ser desagraïda, on l'esforç sovint pot semblar debades. Vicent representarà el nucli primari dels llauradors: gasiveria, interès, analfabetisme... I «fam de terra».

Joan Fuster va definir els pagesos de *Font-amara* (una novel·la d'Ignazio Silone que va traduir el 1967) amb uns trets que serien adients per als llauradors, en general i, molt especialment, per a aquest personatge de Valor. El pagès mira la terra —diu Fuster— amb una «concupiscència adolorida» i afig «la terra és, per al camperol, una entitat gairebé mística, i la seua relació amb ella té [...] alguna cosa de matrimoni» (SILONE: 1967, 20). En efecte, el personatge de Valor s'adiu, talment la pell al cul, amb aquest retrat. A Bernat, en canvi, la dura realitat de l'entorn el portarà a emigrar a Amèrica. I encara que en tornarà amb les mans buides, un lliurament de diners realitzat durant la seua estada ha permès els estudis del fill. D'aquesta manera trenca la cadena de dependència —quasi d'esclavatge— dels camperols pobres amb la terra.

En aquesta novel·la, Enric Valor fa servir la muntanya d'escenari vital quasi únic i, de vegades, funciona com un cisell que dona forma als personatges i condiona les seues actituds. Hi descriu moments especials, llocs i personatges, com ara el pastor Florenci, que ensenya a llegir a Bernat. No tot el que deriva de la muntanya és duresa i aspror. La serra assoleix, talment ocorre en *L'ambició d'Aleix*, un protagonisme quasi exclusiu.¹⁰

4.

Aitana esdevé, en les dues obres, tan important per a considerar-la allò que els estructuralistes anomenaven *actant*. En una i en l'altra obra exerceix un rol d'actor principal. Mai no deixa de ser Aitana, és a dir la geografia real i concreta amb aquesta designació. En aquestes novel·les, Valor hauria pogut parlar d'una muntanya i situar-la —com fa amb la creació de Cassana en un cas arquetípic de la geografia de les comarques

---

¹⁰ Sobre el simbolisme de les altures de la muntanya, cal destacar l'estudi del professor Vicent Escrivà «La circulació del saber en la narrativa d'Enric Valor» (1986).

centrals— però no ho va fer. Segueix sent Aitana, amb una toponímia real: el mas i la font de l'Arbre, la del Ventisquer, el Frontó de Nord, la penya Catxa, Forata, Partagat, etc.

Fins i tot, la fisicitat d'Aitana pren un cos destacat, amb aires de força mítica. En el primer capítol de *La idea de l'emigrant* l'esmenta cinc vegades pel seu nom. Els adjectius que l'acompanyen, al llarg de la novel·la, són «gloriós/a», «paradisíac»; Valor parla de la «mare Aitana», i, en un cas, de les «ciències aitàniques». Tot comptat, envesteix d'atributs quasi divins la serra. És una mena de força còsmica, que il·lustra els seus habitants (si hi col·laboren), els pot donar pau, un silenci reparador, herbes per a guarir-se, pot satisfer l'afany de bellesa. En definitiva, té una potència i una esplendor fabuloses.

En *L'ambició d'Aleix*, la serra és omnipresent, fins i tot en els moments en què el personatge és a València o en altres llocs de la Marina. Aitana no sols hi plana des de l'inici a través dels efectes benefactors en la salut del protagonista, sinó que les referències i els atributs són, talment ocorre en *La idea de l'emigrant*, els d'un espai impactant i captivador.

No era tard, no, per a gaudir de l'Aitana. La veritat és que hi sentia la mateixa il·lusió que d'infant. Llavors em corpenia la veu callada i serena de les altes amples i l'adustesa del desert pelat; admirava les seues gegantines nueses. Tant de veure-la de lluny, tant de desitjar tenir-la sota els meus ulls, sota els meus peus, quan era minyó havia arribat a pensar —millor, a imaginar— l'Aitana com un miratge que s'hauria d'esvaïr. [...] Guaitava els cingles grandiosos oberts en la carena immensa; les planes despullades per la tramuntana i el ponent; les mates desconegudes, com terres remotes, criades davall les neus duradores i els sols abrasadors. L'aire estranyament prim, les diafanitats miraculoses i aquella sensació de vitalitat ferma que anava cada volta més... (VALOR: 1995, 6).

Aitana en la vida d'Aleix és una realitat decisiva, perquè serà de «beneficis influx» per a la salut, i també un espai de gaudi que li permet experimentar emocions intenses. La muntanya, al llarg de la novel·la, va acompanyada d'atributs com «virginitat», «innocència», «colossalisme», «ingravidesa», «silenci», «lluïssor d'estrelles». Aitana té vistes grandioses, moviments d'aus prodigiosos, després de les nevades exhala un alé atàvic i misteriós... La irradiació efusiva dels efectes sensorials de la serra completen un catàleg llarguíssim.

Si Aleix pot gaudir de la muntanya és perquè és un «muntanyard», ço és «ver gaudidor de les belleses de les serres millor que molt dels seus autèntics fills, que no assaborien en la seua rutinària habitud de contemplar-les i camejar-les» (VALOR: 1995, 27). El personatge reconeix estar posseït per una «inesgotable fam de paisatge» (VALOR: 1995, 75). De fet, Aitana i els seus efectes es transmuten en *L'ambició d'Aleix* —per l'acció de figures, de paradoxes a sinestèsies— en tota mena d'imatges: «silenci espés», «veus callades»... Aquestes imatges abracen totes les esferes sensorials, especialment la vista i l'oïda, però també l'olfacte, el tacte i el gust. Al capítol V, «Cento i el temps vell», es relaten els fets de Pinet, en clau de llegenda de bandoler romàntic; llavors el massís muntanyós és capaç d'amagar-lo en un badall de penya, tot bandejant l'assetjament de la Guardia Civil. Gràcies al coneixement que en té, Pinet sobreviu: «La serra Aitana —escriu Valor— té molts misteris, i ell la coneixia pam a pam per fora i per les entranyes». També es desprén en aquesta última obra una connexió entre la muntanya i els instints sexuals i passionals. La serra exhala, en algun moment, luxúria. I de fet, la relació del protagonista amb Pauleta, una dona casada, esdevindrà un *affaire* nascut al cim del massís, al mas de l'Arbre.

5.

Per què tria Enric Valor Aitana com a marc de dues de les seues novel·les? És un espai més, a l'abast, que fa servir l'autor? Es tracta d'un lloc que se li va imposar en el seu propòsit novel·lístic? Hi havia operat l'influx literari de l'obra de Gabriel Miró ?

En la tria d'Aitana com a escenari de les obres i amb aquestes característiques, crec que hem de tenir present, per començar, que les muntanyes són llocs especialment susceptibles d'esdevenir simbòlics. Cal no oblidar que venim d'una tradició que ha vist les muntanyes —les filles de la terra— com a espais sagrats i/o consagrats a divinitats (el Parnàs, l'Olímp...). Simbòlicament, les serres —atenent l'altura i la verticalitat— evoquen una idea d'elevació espiritual.

Si ens cabussàvem en l'origen al nom, segons Joan Coromines Aitana està relacionada amb el nom llatí de *montana edetana*: la muntanya dels edetans (una tribu ibèrica). D'*Edetana* evoluciona >*Aetana*>*Aitana*.

I al segle XIX, en algunes escriptures de propietat de gent que tenia trosos de terra a la serra, es parla de les *Itanes*. De fet, els autòctons —dec aquestes i altres informacions al col·lega i amic Josep Martines— no diem Aitana sinó Itana. Com que els ibers retien culte a les muntanyes, podem pensar que ho feren amb Aitana, la més alta, la potent.

La literatura vuitcentista i de la primera meitat dels segle XX s'havia caracteritzat per literaturitzar espais específics. Pensem, pel que fa les terres castellanques, en la poesia d'Antonio Machado, la seua Castella —Sòria— evocada en tants poemes. En el cas català tenim un autor que ho il·lustra a bastament: Jacint Verdaguer, i no només en *Canigó*. La idea —més que una idea és una constatació— que sobre determinats paisatges s'hi concentren llegendes, elements mítics, etc., és recurrent en el cas de la major part de literatures europees. En la catalana, al Canigó s'hi afegirà el Montseny i, posteriorment, Montserrat. Els mallorquins faran de la serra de Tramuntana l'escenari simbòlic de la seua literatura, evocat en la poesia de Joan Alcover, Costa i Llobera, Bartomeu Rosselló-Pòrcel. I també és un espai recreat en la pintura des de mitjans de segle XIX, especialment i destacada en mans de Santiago Rusiñol i Joaquim Mir.

Cal no oblidar, tampoc, el que el mateix Enric Valor confessa: els rastres d'Azorín i de Gabriel Miró. El primer havia publicat *El libro de levante*, el 1927. Una obra a mitjan camí de la metaliteratura, que en el títol de la primera edició fa referència al surrealisme. Entre uns altres aspectes, el de Monòver vol aprofundir en el tarannà meridional i forneix descripcions portentoses d'Alacant, per exemple. La petjada de Miró, si de cas més incisiva i pròxima, pel que fa a l'acostament tel·lúric, serà a través de *Años y leguas*, 1928.

6.

Fet i fet, personatges com ara Vicent del mas de l'Arbre o Vicent i Bernat de la Tilerera, no era la primera vegada que apareixien en novel·les o en altra mena d'obres. En *Años y leguas*, 1928, Gabriel Miró —en parlarem tot seguit amb detall— hi descriu una pujada al cim on troba, al mas de l'Arbre, Bonhom. Però també hi ha una aparició de la serra al capítol «La Cumberera», de *Las cerezas del cementerio*, de 1910.

Abans d'entrar en aquest apartat de comparació permeteu-me esmentar — simplement esmentar — un fet sociocultural que pot ser també lligat al gabrielmironisme. El podríem definir —valga la falsa rima— com *l'aitanisme* i amb ell ens referim a la valoració de la societat, especialment alacantina, durant les primeres dècades del segle XX d'Aitana. Cal dir que durant els primers anys del segle, concretament el 1910, s'obria la carretera que va d'Alcoi a Altea. La vall de Guadalest després d'estar closa al món, s'obria. Una bona part de les elits intel·lectuals d'Alacant no sols hi anirà d'excursió sinó que hi llogarà cases, o les construirà, com a segona residència. Entre aquesta *intelligensia* cal enumerar el compositor Óscar Esplà, l'arquitecte Juan Vidal, l'economista Germán Bernácer, els pintors Emilio Varela i, més avant, Benjamín Palencia.

El primer d'anar-hi fou Gabriel Miró, ja que el seu pare era l'enginyer que dissenyava la carreteres que s'estaven fent a la regió: Callosa, Parcent, Altea, Alcoi, després n'estarà allunyat fins al 1920. Óscar Esplà (1886-1976) va ser també un dels primers: va anar de bell antuvi a Polop, on llogava el mas de les Fonts, per a estiuajar. Després, aquest mas serà, per recomanació seua, el lloc d'estiu de Gabriel Miró. El músic ha pujat serra amunt i s'ha fet construir una casa arran de la Font del Molí d'Ondara. En un moment donat, serà l'instigador de la tornada de Gabriel Miró a la comarca a passar els estius a partir de 1920. En una conferència que va fer sobre Gabriel Miró, el music parla de tot açò i relata una pujada a Aitana que trobe ben significativa:

De Polop subió la familia Miró a la Font del Molí. Se alojó en el Molino de Ondara, junto a la masía donde yo estaba con unos amigos, pues no había construido todavía mi hotelito junto a la fuente. Durante el único mes que Gabriel pasó en la sierra, hicimos excursiones a sitios y rincones pintorescos que les avivaban las dormidas sensaciones pretéritas. Pero, justamente estas evocaciones remotas tenían de nostalgia sus emociones del presente, y se sentía viejo u otro, distinto de Sigüenza. Llegamos un día a la cima de Aitana [...]. Y ese día culminó el alborozo del escritor que, en su alejamiento de Alicante, en Barcelona y en Madrid, había abandonado la ilusión de volver a pisar ese vértigo físico y literario, a la vez, de su tierra. En aquellas gloriosas alturas, se sintió, de nuevo, él mismo. Claro, que ese vértice físico y literario, como acabo de decir, ha perdido ya su aureola estética, gracias al radar instalado allí, flamante índice geodésico,

en lugar del campesino y simpático mojón, tantas veces purificado por la nieve de «La Cumbre» (ESPLÀ: 1961, 234-235).

Óscar Esplà és l'autor d'una simfonia *Aitana* (1965), que sens dubte delata el fons de la seua inspiració. Un altre *aitanista*, Juan Vidal (1888-1975), que va ser, durant molt de temps, l'arquitecte de la Diputació i autor d'edificis tan emblemàtics com el palau de la Diputació d'Alacant, la casa Carbonell de l'Esplanada, l'Hospital Provincial (ara seu del MARQ), acudeix també a la vall. Va comprar un petit mas, el Clot del Pi, i després de reformar-lo, el va convertir en una rústega i humil segona residència. En vendre's una casa del costat, al mateix Clot del Pi, la va fer comprar a Germán Bernácer. De Juan Vidal cal ressenyar a banda del seu llegat arquitectònic, els poemes anacròntics que publicà en llibrets de fogueres, com «Arròs caldós alacantí» o «Coca amb tonyina».

No és ara el lloc ni el moment de fer un recompte de tot l'efecte que aquesta *emigració* muntanyenca va produir en la cultura alacantina, als quals cal afegir pintors com Emilio Valera i més endavant Benjamín Palencia. Pel que fa al nostre propòsit, tan sols comentar que el cicle *aitanista* de Valor pot, simplement, estar-ne immersit o receptiu al caliu d'aquest *aitanisme*.

7.

El que sí que cal tenir present és, sobretot, l'obra de Gabriel Miró. A principi del segle XX, Miró, fill d'un enginyer de camins que havia dissenyat carreteres de la comarca, va conèixer la vall de Guadalest i s'hi havia inspirat en diverses obres: *Hilván d'escenas*, una novel·la sobre la família Torres Orduña del Castell de Guadalest, que l'autor va rebutjar i no va incloure en les seues *Obres Completes*.¹¹ Fruits de la seua conei-

---

¹¹ Segons diu Miguel Angel Lozano (2010, 56): «Gabriel Miró visitó, seguramente en 1902, el valle de Guadalest. Acompañando al ingeniero Próspero Lafarga, quien dirigía la construcción de la carretera que habría de sacar a ese lugar recoleto de su aislamiento. Estuvo acogido como huésped en la casa de los Orduña, habitada por la señora que le sirvió de modelo para el personaje de doña Trinidad Bermúdez; el recuerdo de este viaje volverá a parecer, además de en *Años y leguas*, en el último artículo publicado por Miró, "El turismo y la perdiz", donde ofrece datos exactos».

xença, encara que tirant a la Marina Alta, seran les notes que formen *Del vivir* (1903):¹² un recorregut de l'autor per Parcent, Orba, la vall de Laguar en la línia del reportatge literari.

En *Las cerezas del cementerio*, 1910, hi ha un capítol, «La Cumbrea», on descriu una excursió del protagonista, Félix, al cim d'Aitana, tot i que l'autor no empra aquest nom. El personatge mironià hi viu una experiència trasbalsadora que el narrador, un narrador autorial, ens descriu minuciosament. Els termes que empra Miró s'assemblen als que trobem en *L'ambició d'Aleix*; ens parla del «desierto de las cumbres», «la sensación de grandeza de las cumbres», «la soledad de las altitudes», «emoción de sus soledades», de l'«abrupta inmensidad de las montañas»; i d'una esdeveniment que coincideix amb un episodi de la novel·la del valencià: el protagonista sent un despertar passional. «El azul le penetraba hasta en su alma, de posesión de mujer, de renovados ideales, de respirar, de vivir» (MIRÓ: 1969, 408). En un altre moment afirma que el massís l'encara amb «las crudezas de todas las pasiones» (MIRÓ: 1969, 411).

Aquest despertar sensual del personatge de Miró conflueix amb la força instintiva que s'activa en Aleix: «en la seua solitud i el seu silenci esdevenien un bell marc per amar-hi alguna d'aquelles dones reals que bullien en el meu magí com una fantasia» (VALOR: 1995, 8). El personatge de Valor, en recórrer la muntanya, afua els sentits i va trobant elements que concorden amb un estat d'exaltació eròtica: «els fondals plens de vegetació luxuriant i bigarrada», comenta una vegada. I en un altre lloc ens fa partícips de com l'altitud desvela els instints primaris «sense la idealització que hi posa una civilització exquisida» (VALOR: 1995, 114).

Però l'obra més centrada en la comarca de la Marina i el seu paisatge, i destacadament d'Aitana, serà *Años y leguas* publicada el 1928. La gestació de l'obra de Miró és fruit del retorn a la comarca d'ençà del 1920,¹³ ran de la malaltia d'una de les seues filles. Des de 1920 fins a 1928,

---

¹² Miguel Angel Lozano (2010, 45 i seg.) apunta com a data real de l'obra el 1905.

¹³ Después de 1910, sembla que Miró havia perdut tot interès per la comarca i Aitana, segons testimonia Oscar Esplà. «Rememoraba, sí, a menudo —diu Esplà—, el valle de

la família Miró estiueja a Polop, al mas de les Fonts, i fruit d'aquest nou retrobament amb la terra naixen les estampes que formarien el llibre. Primer van aparèixer com a articles en els diaris *La Nación* de Buenos Aires i *Sol* de Madrid. Després els 59 articles esdevingueren els 17 capítols del llibre. Per a alguns estudiosos, escriptors i crítics —Azorín entre ells— es tracta del millor llibre de Miró. El conjunt d'estampes de l'alacantí ens presenta fonamentalment Polop, amb persones tan singulars com Gasparo Torralba, l'enterrador, la propietària del mas on ell viu, el vicari del poble i, sobretot, hi trobem una portentosa descripció de la rodalia: masos, caserius, pobles... També narra episodis de bandolerisme i esmenta Mitjana, talment fa Valor en *L'ambició d'Aleix* amb Pinet. El llibre culmina amb la descripció, en el darrer capítol, de la pujada a la serra d'Aitana. Les sensacions són grandioses; per un costat, l'*alter ego* de l'escriptor, Sigüenza, sent reviure la idea del paradís; però per un altre, l'extraordinari de la visió connecta amb la pulsio de mort: l'eros i el thanatos comunicats:

cuando Sigüenza, en el amanecer de Aitana, tuvo esa emoción de hombre edénico, se produjo en su torno el aroma del árbol relacionado con las imágenes del Paraíso. Aitana no se parecía al Paraíso de la lámina III de don Francisco Alemany, ni al de sir Henry Rawlinson; pero, de haberlo recordado todo, se esenciaba de tradiciones «adámicas» en un lugar tan desemejante del concepto clásico del Paraíso; y así, la sensación era más pura; tanto, que quedó poseído de un presentimiento de felicidad, y más hondo, el de su límite, el de la muerte, rodeado de la permanencia impasible de Aitana [...] Y recordó Sigüenza que la hija de Bonhom había plantado un árbol del Paraíso en su portal, y el árbol se secó.

Aquesta sensació de tocar —d'aproximar-se— al paradís és també ben present a Aleix en molts moments dels seus passejos per Aitana (Valor, per cert, també l'anomena, com ho fa Miró, «la muntanya —o la

---

Guadalest, bien explorado por él cuando su padre, ingeniero de caminos, trazaba aquella carretera. Llegó entonces hasta Parcent, en la umbría de Chortá. Allí hizo acopio de finas observaciones para su *Del vivir*». Després de viure uns anys a Barcelona, Miró es va instal·lar a Madrid. En un moment determinat, quan l'escriptor viu a Madrid, una filla es va fer malalta i per suggeriment d'Esplà torna a la comarca: «les conseguí, en Polop, una casa-masía en las afueras del pueblo, la misma que yo había ocupado antes de decidir mis veraneos más arriba, en la Sierra Aitana» (ESPLÀ: 1961, 226).

serra—mare»): «natura imaginada i tendra, temptadorament paradisiàca i bona per a l'esplai de l'home, o ferrenya i feréstega, però sempre sadollada de vida i de bellesa» (VALOR: 1995, 13).

Caldria observar que tant en un autor com en l'altre, a través dels respectius personatges, la muntanya desperta una mena d'embriaguesa dionisiàca i apol·línica —que diria Nietzsche— alhora o a tandes. Com apareix en el darrer fragment esmentat, hi ha una constel·lació de la dolçor a l'aspresa, de la grandiositat serena a la inquietud.

Joan Fuster, referint-se a Gabriel Miró, deixa caure algun qualificatiu despectiu, parla del «merengue de Gabriel Miró», però afirma també, en un altre moment, que «Blasco Ibáñez, Azorín, Gabriel Miró, escrivint en castellà són “valencians”; no se li acut a ningú pensar que Miguel Hernández, per exemple ho fos» (FUSTER: 1976, 24). En efecte, l'element autòcton aflora en les obres de Gabriel Miró, i en *Años y leguas* potser arriba al seu punt paroxíctic. No sols hi ha l'acostament de personatges i d'espai; hi ha també un residu lèxic que fa del llibre una raresa idiomàtica. Miró fa servir «llencas», «velludo», «paradal», «enfangada», «olivera», «dacsas» [escriu *dassa*], «perniles», «tronada», «baldata», «rondalla», «pollastre», «fenestras», «pasturar», «escombra», «foscura»... Tot açò en les trenta primeres pàgines de llibre.

Aquesta realitat, l'acostament físic, geogràfic de l'obra i també aquesta pluja lèxica específica degueren contribuir al fet que Enric Valor mamprenqués una traducció durant els anys seixanta. En concret durant el 1967, segurament a la presó model de València, segons diu Emili Casanova en un dels quatre textos que precedeixen l'edició que l'Editorial Denes va publicar el 2004.¹⁴ Tot ens mena a pensar que la petjada mironiana comptava en la tasca novel·lística de Valor. Aitana n'era al fons, amb tot el vigor i tota la confabulació de regustos muntanyencs, de passions exaltades, de sensacions extraordinàries. Per bé que Valor siga un escriptor més propens al realisme —realisme botànic— i Miró un sensitiu desfermat que deriva envers l'evanescència. Algunes descripcions mironianes poden semblar limfàticament irreal, però són nodrides d'un

---

¹⁴ Els pròlegs són de Gonzalo García-Aguayo, Frederic Barberà, Vicent Escrivà i Emili Casanova.

programa conscient de donar compte de la qualitat sensual de la matèria. Sigüenza estableix la diferència entre un excursionista i ell: «para mi la excursión no consiste en llegar, sino en ir» (MIRÓ: 1969, 137).

Entre Sigüenza, l'*alter ego* de Miró, i l'Aleix s'estableix una sinèrgia ben forta, atés que el personatge de Valor es defineix com «atret per [una] inesgotable fam de paisatge» (VALOR: 1995, 75). Què caracteritza Sigüenza, al llarg de la seua experiència, sinó una posició similar? Potser és la millor definició del personatge mironià, estar «posseït per una fam de paisatge»: una actitud que travessa tota l'obra de Miró, però que especialment és intensa en capítols com «El lugar hallado» —el lloc trobat— i el capítol darrer, «Imágenes de Aitana». Un paisatge que esdevé una projecció del subjecte que el contempla. «En seguida que vemos un jardín, un barco, una cumbre, un molino —escriu Miró— lo poblamos de nosotros mismos valiéndonos de delegaciones líricas» (MIRÓ: 1969, 157).

I per acabar, un tret més: en la contemplació estètica, en la interacció amb el paisatge, compta l'efecte del pas del temps. De fet, el títol de l'obra de Miró, *Años y leguas*, és l'expressió —*cronotop*, que diria Bat-him— de l'espai i del temps. En el gaudi del paisatge, Sigüenza rememora el que ha estat l'encontre amb la terra coneguda per ell vint anys abans. El pas del temps —allò que Azorín postulava com a filosofia: «vivir es volver»— es materialitza en el personatge mironià amb un reencontre de llocs, amb les sensacions produïdes al caliu del temps que el deixa posseït de melangia, i el porta sovint a un pensament sobre la impermanència de les coses, de la vida. També en *L'ambició d'Aleix*, tot i que no té les dimensions que en l'obra de Miró, el personatge rememora la seua estada a Aitana durant la infantesa, en el moment en què hi torna per guarir-se. Aitana és també per a Aleix un solatge d'imatges, de records, una memòria sensitiva viva.

8.

A tall de conclusió, en la tria d'Aitana com a espai literari hi ha pogut actuar el conjunt d'aspectes que hem anat desglossant:

a) La coneixença del paisatge (mot que conté el terme país) que tenia Enric Valor va donar pas a una sensibilitat que va anar desenvolupant

com a propietari de terres, com a caçador, com a lingüista, com a lector i com a escriptor.

b) Cal destacar la tradició literària que ha fet d'algunes muntanyes llocs paisatgístics —en un procés d'*artialització*, en termes d'Alain Roger— des del Canigó al Montseny, o la serra de Tramuntana, a Mallorca.

c) També convé recordar l'atractiu de la muntanya com a espai simbòlic, i el fet de formar part de llegendes ancestrals dels habitants. Cal comptar des de la peculiaritat i l'origen del nom, Aitana, fins a l'atracció física de les altures i les vistes, tot passant pels relats meravellosos o històrics (com són els relacionats amb els rodors).

d) Aitana apareix en *L'ambició d'Aleix* i en *La idea de l'emigrant*. En les dues obres és vertaderament protagonista la serra —un actant—, definida en termes grandiloqüents (colossalisme, grandiositat) i atributs paradisiacs, tot i que en *La idea de l'emigrant* també apareixen reflectides la duresa de la vida al camp i la mentalitat rònega dels llauradors.

e) En la tria d'Aitana com a espai simbòlic, potser hem de tenir present que el massís muntanyós havia cridat l'atenció, al llarg del temps, de les èlits alacantines, especialment durant la primera meitat de segle, quan músics, com Óscar Esplà (autor d'una *Simfonia Aitana*), pintors, escriptors, arquitectes, com Juan Vidal, hi acudeixen i fan les seues cases d'estiueig. Ho podem prendre com un indicatiu del rol que Aitana i els seus voltants assolien en l'imaginari alacantí. I potser també valencià.

f) Un punt de referència és, sens dubte, l'obra de Gabriel Miró, tant *Las cerezas del cementerio*, especialment el capítol de «La Cumbre», com sobretot, *Años y leguas*. La traducció d'Enric Valor al català, el 1967, n'és la prova evident, d'un interès gens circumstancial. De les múltiples afinitats, potser la «fam de paisatge» d'Aleix, de *L'ambició d'Aleix*, no és una vivència aliena a la de Sigüenza, d'*Años y leguas*.

BIBLIOGRAFIA

BALAGUER, Enric (2002): «Josep Pla i els mites tel·lúrics», en Enric BALAGUER, *Contra la modernitat i altres quimeres. Nou assaigs sobre el segle XX*, Lleida, Pagès editors, p. 41 i seg.

- BERDIAEV, Nicolás (1978): *El espíritu de Dostoievski*, Buenos Aires, Carlos Lohlé.
- ESCRIVÀ, Vicent (1985): Pròleg, en Enric VALOR, *L'ambició d'Aleix*, València, Gregal.
- (1987): Pròleg, en Enric VALOR, *La idea de l'emigrant*, València, Gregal.
- (1986): «La circulació del saber en la narrativa d'Enric Valor», en Lola BADIA & Josep MASSOT I MUNTANER, *Estudis de literatura en honor de Josep Romeu i Figueres*, I, Barcelona, PAM, p. 395-407.
- ESPINÓS, Joaquim (1997): «Natura i cultura a les novel·les d'Aitana d'Enric Valor», *Canelobre*, núm. 37-38, p. 104-112.
- (2010): «La narrativa de Valor: *L'ambició d'Aleix*, *La idea de l'emigrant* i els relats curts», en Verónica CANTÓ et al. (ed.), *Enric Valor. El valor de les paraules*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 98-113.
- ESPLÀ, Óscar (1961): «Evocación de Gabriel Miró», en Antonio IGLESIAS (1977), *Escritos de Óscar Esplà*, I recopilación, comentarios y traducciones Antonio Iglesias, Madrid, Editorial Alpuerto, p. 234-5.
- FONTBONA, Francesc (1979): *El paisatgisme a Catalunya* Barcelona, Destino.
- FUSTER, Joan (1976): *Un país sense política*, Barcelona, La Magrana.
- LOZANO, Miguel Ángel (2010): *Los inicios literarios de Gabriel Miró. Del vivir*, Alacant, Publicaciones de la Universidad de Alicante.
- MIRÓ, Gabriel (1969): *Obras Completas*, Madrid, Biblioteca Nueva.
- PALAU I FABRE, Josep (1997): *Quaderns de l'alquimista*, Barcelona, Proa.
- ROGER, Alain (2000): *Breu tractat del paisatge*, Barcelona, La Campana.
- SERRANO, Rosa (1995): *Enric Valor. Converses amb un senyor escriptor*, València, Tàndem.
- SILONE, Ignazio (1967): *Font-Amara*, Barcelona, Club del novel·listes.
- STEINER, George (2011): *Los Logócratas*, Madrid, Debolsillos.
- VALOR, Enric (1995): *L'ambició d'Aleix*, València, Tàndem.